

УДК 371.378

Оксана Браславська,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри географії та методики її навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ Й МОТИВАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ВНЗ

У статті розглянуто питання формування ціннісних орієнтацій та мотивації професійної діяльності майбутніх учителів як однієї з проблем вищої педагогічної освіти. Визначено основні підходи до здійснення загального розвитку студентів. З'ясовано роль цінностей особистості в її професійній діяльності. Встановлено, що для вчителя таким показником є особистісний компонент професійної компетентності, який складають мотиваційна і ціннісно-змістова компетенції. Окреслено потребу в розвитку мотиваційної компетенції як сукупності наявних у фахівця мотивів, адекватних цілям і завданням його професійної діяльності та ціннісно-змістової компетенції як сукупності ціннісних орієнтацій студента, його здатності усвідомлювати специфіку майбутньої педагогічної діяльності, вибирати цільові й змістові установки для своїх дій і вчинків, ухвалювати рішення, бути творчою особистістю.

Ключові слова: професійна діяльність, студент, ціннісні орієнтації, мотивація професійної діяльності, загальний розвиток особистості, компетентність, мотиваційна і ціннісно-змістова компетенції.

В статье рассмотрены вопросы формирования ценностных ориентаций и мотивации профессиональной деятельности будущих учителей как одной из проблем высшего педагогического образования. Определены основные подходы к осуществлению общего развития студентов. Выяснена роль ценностей личности в ее профессиональной деятельности. Установлено, что для учителя таким показателем является личностный компонент профессиональной компетентности, который составляют мотивационная и ценностно-смысловая компетенции. Определены потребность в развитии мотивационной компетенции как совокупности имеющихся у специалиста мотивов, адекватных целям и задачам его профессиональной деятельности и ценностно-смысловой компетенции как совокупности ценностных ориентаций студента, его способности осознавать специфику будущей педагогической деятельности, выбирать целевые и смысловые установки для своих действий и поступков, принимать решение, быть творческой личностью.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, студент, ценностные ориентации, мотивация профессиональной деятельности, общее развитие личности, компетентность, мотивационная и ценностно-смысловая компетенции.

The questions of the formation of valuable orientations and motivation of professional work of the future teachers is one of the problems of the higher pedagogical education and is studied in this article. The main approaches to the implementation of the overall development of students is one of the questions that this article concentrates on. The role of personal values in its professional activities is enlisted. It was found that for the teachers this indicator is the personal component of professional competence, which makes motivational and value-semantic competence. Determine the need for the development of motivational competence as a combination of existing specialist motives appropriate goals and objectives of his professional activities and value-semantic as a set of value orientations of the student, his ability to understand the specifics of future educational activities, choose targeted and meaningful setting for their actions and deeds, to take decision to be creative. The importance of various forms and methods of teaching in the formation of personal values and motivation of professional work of the future teacher is emphasized

Key words: professional activity, the student, values, motivation of professional activity, the overall development of the personality, competence, motivation and value-semantic competence.

Постановка проблеми. Професійна діяльність має духовний складник. Аксіологічний підхід передбачає орієнтацію майбутнього вчителя на загальнолюдські, національні й професійні цінності та мотивацію навчальної діяльності. Аксіологія як наука про цінності вивчає спрямованість педагогічних процесів і педагогічної діяльності, формує особистісне ставлення до них.

Дослідник Г. Балл наголошує на різниці між спеціалістами, які володіють методами, засобами, технікою своєї справи (чого переважно навчають вищі навчальні заклади), та які, крім того, оперують цінностями, ідеалами й загалом цілісною професійною культурою. Для кожної професії чи групи професій можна виокремити основну якість професійної культури, зокрема у нашому випадку, природничої, і саме її розвитку приділяти найбільше уваги. Ядром такої якості, духовним стрижнем особистості професіонала Г. Балл вважає ціннісно-мотиваційну домінанту, навколо якої сконцентровано інструментальні якості, необхідні для реалізації власної спрямованості особистості, і які також є компонентами названої цілісної якості [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливими компонентами фахової компетентності є ціннісні орієнтації й мотивація професійної діяльності. Реальною метою аксіологічного підходу є розвиток нового педагогічного мислення, основа якого закладена в загальнолюдських цінностях духовного життя [5]. Провідна ідея нового педагогічного мислення, що підтверджується роботами багатьох науковців, дослідників –

це ідея розвитку. Саме вона пропонує створення необхідних умов для розвитку особистості й саморозвитку системи освіти, що базована на загальнолюдських, соціальних, особистісних цінностях. До особистісних зараховуємо цінності педагогічної діяльності вчителя, які слугують орієнтиром його соціальної й професійної активності, спрямованої на досягнення суспільно значущої гуманістичної мети, допомагають йому задовольняти матеріальні й духовні потреби. Система цінностей є змістовим аспектом і виражає внутрішню основу ставлення особистості до дійсності, а оволодіння педагогічними цінностями – показником професійно-особистісного розвитку педагога. Передбачено, зокрема, переорієнтацію психології майбутнього вчителя на з'ясування пріоритетності активізації власних пізнавальних процесів й актуалізації професійної позиції щодо вибору мети навчання, його змісту й форм, конструювання власної освітньої траєкторії [2–4].

Трактуючи категорії «цінність», «ціннісне ставлення» у філософії (С. Анісімов, Л. Буєва, А. Здравомислов) та психології (О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Д. Узнадзе та ін.), науковці наголошують на їхній глобальності. Крім того, вивчено цінності в педагогічному контексті (Б. Ананьєв, М. Каган, І. Кон, Є. Шорохова); охарактеризовано структуру цінностей особистості (О. Дробницький, Ш. Шварц). Аксіологічний підхід передбачає формування на суспільному рівні сукупності порівняно стійких цінностей педагогічної діяльності з обов'язковою їх трансформацією в особистісно значущі. Дослідженню проблем формування цінностей і ціннісних орієнтацій особистості та формування ціннісних засад педагогічної діяльності як її цільових орієнтирів присвячено роботи В. Сухомлинського [9] і К. Ушинського [12]. У сучасних наукових працях ці питання досліджують Б. Ананьєв, І. Бех, І. Ісаєв, М. Каган, О. Леонтьєв, В. Серіков, В. Сластьонін.

Цінності, на думку дослідників, виконують роль фундаментальних норм, які забезпечують інтеграцію суспільства, допомагають індивідові робити соціально зумовлений вибір поведінки в життєво важливих і в професійно значущих ситуаціях. Найважливішими характеристиками цінностей науковці називають значущість (Л. Архангельський, О. Здравомислов, Н. Наумова, І. Фролов, Я. Щепанський) і характер (Л. Архангельський, В. Отрут, С. Рубінштейн, Л. Фролович). Ціннісні професійні орієнтації сприяють свідомому ставленню вчителя до професійної діяльності, мотивують його поведінку. У педагога формується, зокрема, власна ієрархічна система цінностей, щоправда, лише за умови здатності розпізнати з-поміж явищ ті, які становлять для педагога певну цінність (задовольняють потреби й інтереси), а потім систематизувати їх залежно від умов існування, близьких і віддалених цілей свого життя тощо. Б. Швальбе, Х. Швальбе основою цієї систематизації називають тріаду «особистість – кар'єра – успіх» [13], що, на наш погляд, потребує доповнення таким складником, як компетентність у справі.

Мета статті – розглянути питання формування ціннісних орієнтацій та мотивації професійної діяльності майбутніх учителів як однієї з проблем вищої педагогічної освіти

Виклад основного матеріалу дослідження. Спостереження за організацією навчально-виховного процесу у ВНЗ переконує, що ціннісні основи професійної діяльності формуються не лише під час загальної гуманітарної підготовки, а й у ході вивчення студентами фундаментальних і спеціальних фахових дисциплін, проходження навчально-польової і педагогічної практики, самостійної, пошуково-дослідницької роботи, тобто під час їх цілісної професійної підготовки. В аналізованому випадку аксіологічний підхід передбачає, що метою освіти повинно бути окреслення умов для створення цілісного, особистісно зумовленого образу світу та людини в ньому.

Організація навчального процесу повинна бути орієнтована на знання особистісно-діяльнісні структури, розвиток яких натомість повинен бути орієнтованим на формування мотивів професійної діяльності, тобто передбачати перехід від інформаційного навчання до смислового, ціннісного. Отже, важливо не просто формувати в студентів знання, а домагатися розуміння ними значущості цих знань для своєї професійної діяльності та життєдіяльності учнів [11].

Крім надання знань, необхідно формувати в майбутнього вчителя впевненість в ефективності здобутих у ВНЗ фахових знань та вмінь, які він використовує, прогнозувати, яким чином його педагогічний вплив через надання учням знань і вмінь буде опосередкований сферою підсвідомого як організаційної, керівної функції. Саме формування фахової компетентності майбутнього вчителя передбачає здобуття ним умінь розвивати учня та формувати умови для його саморозвитку, що підпорядковано принципам суспільства. Варто створювати умови для орієнтації його поведінки на власні етичні норми й ціннісні установки, тобто формування внутрішньої потреби в самоконтролі [10].

Під поняттям загальний розвиток студентів з урахуванням їхніх схильностей розуміють передання їм досвіду, накопиченого людством, досягнень різних наук. Цей досвід представлений у вигляді програм діяльності, спілкування за допомогою знань, норм поведінки, навичок, ідеалів, цілей та ціннісних орієнтацій тощо. Тому одним із головних завдань у формуванні фахової компетентності майбутнього вчителя є створення умов пізнання й використання для свого розвитку надбань людської цивілізації, зокрема тих, які викладають у формі наукових знань фундаментальних і спеціальних дисциплін. Для цього в освітньому процесі ВНЗ необхідно аксіологічно спрямувати предметний зміст навчальної діяльності, оскільки навчальна діяльність, на думку О. Савченко, включає мотиваційний компонент – ставлення до навчання; змістовий компонент – відомі й нові знання, уміння й навички; процесуальний компонент – способи виконання діяльності на різних рівнях складності [8, с. 40].

Умовами стимулювання учіння О. Савченко вважає:

- збагачення змісту особистісно орієнтованим матеріалом;
- емоціогенність змісту;
- різні способи педагогічної підтримки позитивної мотивації;
- стимулювання інтелектуальних почуттів;
- розвиток пізнавальних інтересів і потреб;
- формування прагнення до саморозвитку й самовдосконалення;
- виховання відповідального ставлення до навчання, вольових зусиль [8, с. 42].

Кожне з наведених положень умотивовує стратегію оновлення дій викладачів вищої школи в процесі професійної підготовки майбутніх учителів. Досвід роботи ВНЗ свідчить, що деякі викладачі під час організації навчального процесу не завжди дотримуються окреслених завдань, а тому є необхідність їх розв'язання і введення до змісту підготовки майбутніх учителів.

Ціннісні орієнтації – це стійкі утворення в структурі особистості майбутнього вчителя, що характеризують його ставлення до інтересів суспільства, професії, самоактуалізації тощо [2]. Своєчасно сформовані, чітко усвідомлені ціннісні орієнтації роблять поведінку фахівця цілеспрямованою й організованою. П. Горностай, Т. Титаренко тлумачать внутрішню готовність фахівця до виконання діяльності як задоволення потреб та інтересів, акцентують на спрямованості його поведінки [7]. На нашу думку, водночас необхідно з'ясувати життєві й професійні цінності майбутнього вчителя, оскільки вони виконують функцію стимулів та забезпечують реалізацію його активності на нормативно-рольовому й особистісно-змістовому рівнях, сприяють розвиткові потреби постійного самовдосконалення й самореалізації.

Науковий інтерес становлять міркування Н. Крилової й групи авторів, які, зіставляючи характерні потреби особистості з професією вчителя, її соціальним змістом, розрізняють такі групи загальнолюдських, національних цінностей педагогічної діяльності, що впливають на розвиток педагогічної майстерності:

- цінності, пов'язані з утвердженням у суспільстві, найближчому соціальному середовищі (суспільна значущість праці вчителя, престиж професійної діяльності, визнання рідними, близькими, знайомими та ін.);
- цінності, пов'язані із задоволенням потреби в спілкуванні (постійна праця з дітьми, дитяча любов і відданість, можливість спілкування з цікавими людьми, батьками, колегами, обмін духовними цінностями та ін.);
- цінності, пов'язані зі самовдосконаленням (можливість розвитку творчих здібностей, залучення до духовної культури, заняття улюбленою справою, предметом, можливість постійно поповнювати свої знання та ін.);
- цінності, пов'язані із самовираженням (творчий і різноманітний характер праці вчителя, романтичність і захоплення педагогічною діяльністю, можливість перевиховати «важких» дітей, відповідність

педагогічній діяльності, інтересам і здібностям особистості та ін.);

– цінності, пов'язані з утилітарно-прагматичними запитами (можливості самоутвердження, міжособистісного спілкування, професійного росту, кар'єри, збільшення терміну відпустки та ін.) [6].

Механізм засвоєння цінностей ураховує їхні особливості, але він повинен завжди бути побудованим на технології, що органічно поєднує методи формування суспільної свідомості (інформування, коментування, узагальнення, переконання) і методи залучення до соціально-культурної діяльності, шляхом якої знання перетворюються в переконання, норми та принципи поведінки. До переліку цінностей додаємо саморозвиток, самоосвіту й самореалізацію, що базовані на принципах демократизації, гуманізації й гуманітаризації, варіативності, диференціації та інтеграції, особистісно орієнтованого виховання і навчання, творчого підходу до діяльності.

З'ясовуючи роль цінностей особистості в її професійній діяльності, зосереджуємо увагу на тому, що набуття освітніх цінностей спрямоване на реалізацію таких провідних функцій:

– змістоутворювальної (виявляється через актуалізацію змісту об'єктів, процесів, інтеріоризацію цінностей, критичне осмислення інформації);

– оцінювальної (спрямованої на розвиток адекватного оцінювання молодого людиною духовних явищ та навколишньої дійсності);

– нормативної (пов'язаної з порівнянням особистістю власних цінностей з усталеними ціннісними зразками);

– регулятивної (пов'язаної з орієнтацією освітньої системи на національні та загальнолюдські цінності; що налагоджує необхідну взаємодію у сфері освіти);

– контрольної, яка дає змогу аналізувати рівні сформованості індивідуальних систем цінностей у конкретних людей, розвиток цінностей у культурно-історичному плані взагалі.

Учитель має виконувати роль трансформатора цінностей суспільства з покоління в покоління, а тому й сам повинен бути готовим до їх сприйняття, осмислення та усвідомленого передання учням. Саме тому завданням викладацького складу ВНЗ є організація навчального процесу згідно з функціями цінностей. Отже, аксіологічний підхід передбачає удосконалення процесу формування компетентності майбутнього вчителя засобом побудови його ціннісно-змістового ставлення до професійної діяльності.

Варто зазначити, що професійна підготовка майбутніх учителів повинна передбачати історичний, екологічний, соціально-економічний матеріал, який впливатиме на формування загальнолюдських, суспільних і національних цінностей; розв'язання завдань проблемного характеру, що дають змогу порівнювати різні підходи до географічних процесів і явищ, усвідомлювати істинні життєві цінності. Набуття майбутніми вчителями

цих умінь можливе за умов посилення мотиваційного аспекту навчання у ВНЗ, його суспільної спрямованості через широке використання сучасних технологій і засобів навчання, використання новітніх навчальних підручників і посібників, дидактичних засобів та комп'ютерних програм.

Мотиваційну сферу особистості досліджували Л. Божович, В. Ковальов, О. Леонт'єв, Д. Мак-Клеланд, С. Рубінштейн, А. Маркова, О. Орлов та ін. У працях науковців одним із об'єктів вивчення постає мотивація навчальної діяльності. У загальному переліку мотивів (загальносоціальні, науково-пізнавальні, самоутвердження, утилітарні мотиви, або мотиви власного добробуту, життєзабезпечення тощо) дослідники виокремлюють професійні мотиви, зумовлені зацікавленістю професією, можливістю виявлення творчості, набуття досвіду тощо. Для вчителя усвідомлення потреб у процесі діяльності виявляється в структурі мотивів. У мотивах виражено особистісну активність людини, її здатність ставити перед собою цілі й підпорядковувати їм свою діяльність. Розмежовуємо такі головні мотиви навчання: соціальні або пізнавальні, орієнтовані на досягнення успіху або на усунення невдачі, зовнішні або внутрішні. Для оцінювання фактичних результатів із предмета необхідно знати, якою мірою розвинений у тих, хто навчається, інтерес до освітньої діяльності, процесу пізнання, його результатів. Аналіз таких мотивів навчання дає змогу пояснити наявність (чи відсутність) в учнів внутрішнього прагнення до пізнавальної діяльності, інтересу до конкретних галузей знань.

Мотивацію в структурі компетентності вчителя кваліфікуємо як сукупність потреб, мотивів, інтересів, ціннісних орієнтацій, ставлень, адекватних цілям і завданням педагогічної діяльності та їхніх інтегративних комплексів, пізнавальні потреби та інтереси, гуманістична спрямованість, любов до дітей, прагнення особистісно реалізуватися в педагогічній діяльності. До цього переліку варто додати навички адаптуватися та бути мобільним, уміння досягати успіху в житті, бажання змінити життя на краще та вміння робити власний вибір.

Отже, формування ціннісних орієнтацій, мотивації навчальної діяльності є важливим для вдосконалення змісту й форм професійної підготовки майбутніх учителів, для розуміння механізмів їх самовизначення та самореалізації, для пояснення механізму становлення фахової компетентності, особливо актуальної в умовах реформування освіти.

Особистісний компонент професійної компетентності майбутнього вчителя складають мотиваційна і ціннісно-змістова компетенції. Реалізація компетентнісного підходу потребує розробки нової психолого-педагогічної технології навчання, яка була б зорієнтована на розвиток діяльнісних здатностей особистості як кінцеву мету професійної підготовки, а не трансляцію професійних знань і вмінь. Тобто, формуванню фахової компетентності майбутнього вчителя сприяє мотиваційна сфера, яка виражається в інтересах особистості та її потребах у педагогічній діяльності і саморозвитку, вона обумовлюється особистісною спрямованістю

і визначає ціннісні орієнтації (показник сформованості). Мотиваційна компетенція – це сукупність наявних у фахівця мотивів, адекватних цілям і завданням його професійної діяльності. Вона сприяє розвитку в майбутнього вчителя особистісних якостей, які слугуватимуть основою його здатності до рефлексії, самовизначення, творчості, конкурентоспроможності, і відображена в мотивації професійної діяльності як прагненні студентів до освоєння спеціальних компетенцій.

Наголосимо, що мотиваційній компетенції притаманний динамізм: вона зазнає змін у процесі навчання студента, постійно трансформується, збільшуючи свій потенціал. Вища форма вияву мотиваційної компетенції – професіоналізм учителя, що і є критерієм її сформованості.

Особистісний компонент передбачає також окреслення ціннісних орієнтацій, які формуються в умовах реального життя під впливом економічних, політичних, моральних і духовних чинників. Саме ціннісні орієнтації становлять основу світогляду вчителя, забезпечують оволодіння прийомами самоаналізу, що допомагають виконувати самоконтроль, сприяють особистісному самовдосконаленню, розвитку професіоналізму й творчості, формуванню вмінь оперувати системою критеріїв і норм, які регулюють його діяльність. Особливо важливим є ціннісне ставлення студентів до навчання, зокрема вивчення фундаментальних і спеціальних дисциплін.

Сформовані ціннісні орієнтації студента, його здатність усвідомлювати специфіку майбутньої педагогічної діяльності, вільно орієнтуватися в ній, осмислювати свою роль і призначення, уміння вибирати цільові й змістові установки для своїх дій і вчинків, ухвалювати рішення, бути творчою особистістю становлять поняття ціннісно-змістової компетенції майбутнього вчителя.

Ця компетенція допомагає майбутньому вчителю самовизначатися в навчальній та інших ситуаціях, від неї залежить індивідуальна освітня траєкторія педагога й програма його життєдіяльності в цілому. Провідними цінностями для вчителя є освіченість, упевненість у собі, справедливість, самостійність, терпимість до думок інших, особистий розвиток (самовдосконалення), творчість, любов до дітей, цікава робота, визнання колег, наявність гарних друзів, можливості пізнання нового, матеріальне забезпечення життя, професійний досвід тощо.

Особистісним цінностям властива висока усвідомленість, вони розвиваються у формі ціннісних орієнтацій, слугують важливим чинником регуляції взаємин, є показником сформованості інтересів, духовних потреб, запитів особистості. Стаючи осмисленою програмою, ціннісні орієнтації вирішальним чином впливають на поведінку студентів, регулюють її та зіставляють із суспільними вимогами, наголошуючи на показниках сформованості компетенції.

Навчальні програми, посібники, підручники для вищої школи містять обмежену інформацію прикладного характеру для розвитку

ціннісної сфери майбутніх учителів, тому важливо окреслити шляхи інформаційного навантаження для формування ціннісних орієнтацій студентів. У зміст навчального матеріалу необхідно закладати елементи інтелектуального, морального, естетичного розвитку майбутнього вчителя, тобто кожна з фундаментальних і спеціальних дисциплін повинна мати для студента не лише пізнавальну, а й естетичну, моральну та практичну значущість (цінність), оскільки сформованість ціннісної сфери – це одна з умов успішного оволодіння студентом основ наук та становлення його особистості. Сформованість ціннісних орієнтацій під час формування ціннісно-змістової компетенції у фаховій підготовці майбутніх учителів дає їм змогу компетентно підходити до засвоєння навчального матеріалу та чітко структурувати пізнавальну діяльність. У цілому критерієм сформованості особистісного компонента є ставлення студентів до майбутньої професії та окреслення пріоритетних ціннісних орієнтацій навчальної діяльності.

Висновки і перспективи. Відомо, що проблеми в навчанні студента з'являються через несвідомий вибір спеціальності (наприклад, із примусу батьків, за прикладом друзів чи тому, що не вдалося вступити до того ВНЗ, у який хотілося, тощо), низький рівень самостійності, що особливо характерно для першокурсників. З огляду на питання особистісного розвитку майбутнього вчителя, подолання ним кризи професійного становлення – одна з проблем підготовки фахівців, що передбачає як перспективу створення такої системи навчання, яка сприяла б ефективності освітнього процесу. Ця система передбачає співпрацю викладача й студента через застосування інноваційних технологій, проблемно-модульного навчання, сприяє підготовці компетентного фахівця, активізації його пізнавальної діяльності, розвитку самостійності, активності, моральних і світоглядних орієнтирів. Подальшому дослідженню підлягають питання підготовки компетентного педагога, який повинен мати фундаментальну теоретичну й практичну підготовку, бути здатним до ефективного використання набутих спеціальних компетенцій у професійній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балл Г. О. Гуманізація загальної та професійної освіти : сучасна актуальність і психолого-педагогічні орієнтири / Г. О. Балл // Неперервна професійна освіта : проблеми пошуки, перспективи : зб. наук. праць. – К. : Віпол, 2000. – С. 134–157.
2. Долгош К. Формування ціннісних орієнтацій студентів факультету міжнародних відносин / К. Долгош // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2008. – № 6. – С. 172–181.
3. Крилова Т. В. Наукові основи навчання математики студентів нематематичних спеціальностей (на базі металургійних, енергетичних

- і електромеханічних спеціальностей вищого закладу технічної освіти) дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Крилова Тетяна В'ячеславівна. – К., 1999. – 473 с.
4. Максимчук Н. П. Психологічні особливості становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки : дис. ... кандидата псих. наук : 19.00.07 / Максимчук Наталія Петрівна. – К., 2000. – 221 с.
  5. Мышление учителя : Личностные механизмы и понятийный аппарат / под ред. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухобской. – М. : Педагогика, 1990. – 102 с.
  6. Новые ценности образования : образование и сообщество : [сб. науч.-метод. статей] / ред.-сост. Н. Б. Крылова. – М. : ИННОВАТОР, 1996. – Вып. 5. – 143 с.
  7. Психологія особистості : [словник-довідник] / ред.-упор. : П. П. Горноста́й, Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
  8. Савченко О. Я. Уміння вчитися як ключова компетентність загальної середньої освіти // Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи : [кол. монографія] / під заг. ред. : О. В. Овчарук. – К. : «К.І.С.», 2004. – С. 34–47. – (Бібліотека з освітньої політики).
  9. Сухомлинский В. А. Сто советов учителю / Сухомлинский В. А. – К. : Рад. школа, 1984. – 254 с.
  10. Тімець О. В. Взаємозалежність середовища навчання і самоосвіти в процесі формування фахової компетентності вчителя географії / О. В. Тімець // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : наук. збірн. Уманськ. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / ред. кол. : Н. С. Побірченко (гол. ред.), О. М. Коберник, І. Д. Бех [та ін.]. – Умань : РВЦ «Софія», 2007. – Вип. 21. – С. 51–56.
  11. Тімець О. В. Фахові (географічні) знання – фундаментальна основа теорії і практики розвитку компетентності майбутнього вчителя географії / О. В. Тімець // Наукові пошуки географічної громадськості: вчора, сьогодні, завтра : матер. міжнар. наук.-практ. конф., (Луганськ, 26–28 жовт. 2009 р.) / головн. ред. : Ю. О. Кисельов / М-во освіти і науки України, Луганськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка – Луганськ : Видавництво ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – С. 202–204.
  12. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : [в 2 т.]. / Ушинський К. Д. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки – 488 с.
  13. Швальбе Б. Личность, карьера, успех : Психология бизнеса / Б. Швальбе, Х. Швальбе ; [пер. с нем. В. Кузавлев, В. Новиков, В. Стариков]. – [4-е изд., просмотр. и доп.]. – М. : Прогресс, 1993. – 240 с. – (Школа делового человека).
-